

Л. А. КОРУНЧАК

Лариса Анатоліївна Корунчак, викладач Херсонського економічно-правового інституту

ЗАСТОСУВАННЯ ДЕЯКИХ ПОНЯТЬ СИНЕРГЕТИКИ У ВИВЧЕННІ СИСТЕМИ ТА ДЖЕРЕЛ ПРАВА

Актуальність теми зумовлена потребою і реальними можливостями більш широкого використання нового методологічного підходу в теорії права – синергетики. Процес поширення ідей синергетики в гуманітарній сфері розпочався порівняно недавно, тому багато питань на теперішній час детально не розроблені. Великий вклад у подолання невизначеності в філософській і загально-соціальній сферах внесли роботи Г. Хакена, І. Пригожина, І. Стенгерс, О. М. Князевої, С. П. Курдюмова, Г. Г. Малінецкого, Д. С. Чернавського та ін. У галузі юриспруденції ступінь використання синергетичної методології знаходиться на крайнє низькому рівні. Зокрема, А. Б. Венгеровим зверталась увага на перспективність застосування синергетики при дослідженні теоретико-правових проблем. У цілому ж слід зазначити, що роботи, в яких би проводилось комплексне дослідження особливостей використання синергетичного підходу в теорії держави та права, відсутні.

Успіхи фундаментальних наук завжди супроводжувались розробкою змістовних філософських концепцій, оскільки уточнення вже відомого не створює підстав для виходу з площини уявлень, що вже склалися. У науці минулого століття панувала діалектика – жорстко детермінована методологія пізнання та розвитку, яка визнавалася класичною. Її основами були простота, лінійність, цілковите виключення випадковостей, прагнення скрізь установити однозначні динамічні закони, яким відповідали б явища навколишнього життя, що спостерігаються в замкнених системах. У «класичній» юридичній науці держава й право також постають ідеальними впорядкованими моделями.

Однак, практика показує, що система норм та інститутів змінюється практично кожного дня, швидкість цих змін на теперішній час така, що традиційна юридична наука просто не встигає осмислити їх за допомогою вироблених ідеальних моделей, що змушує шукати нові способи пізнання реальності. Сьогодні вже доведено, що замкнуті системи – спрощення реальної дійсності. Світ складається з відкритих, нелінійних систем, тобто таких, які постійно обмінюються речовиною, енергією, інформацією з навколишнім середовищем і мають багатоваріантність шляхів еволюції, наявність вибору з альтернативних шляхів еволюції, незворотність еволюційних процесів, періодичне чергування різних стадій протікання процесів (посилення й послаблення інтенсивності процесів та ін.)¹.

В умовах сьогодення на перші ролі виходять міждисциплінарні дослідження, які орієнтовані на синтез знань із різноманітних областей. Тому не дивно, що протягом декількох останніх десятиліть одним з основних джерел нових поглядів на будову світу стала синергетика, яка спрямована на виявлення універсальних механізмів будови та функціонування систем різноманітної природи. Існування таких механізмів слугує запорукою пізнання складних систем.

Як відзначають О. М. Князева, С. П. Курдюмов, відмінність синергетичного підходу від традиційних поглядів полягає в переході від дослідження простих систем до складних, від закритих до відкритих, від лінійності до нелінійності, від розгляду рівноваги й процесів поблизу неї до делокалізації та нестабільності, вивчення того, що відбувається далеко від рівноваги². Синергетичні моделі принципово не механістичні, оскільки виявляють і вивчають саме процеси внутрішньої активності, саморуху та саморозвитку системи.

Велике значення в синергетиці відводиться випадковості, як конструктивному механізму еволюції. Випадковість – непередбачені, такі, що самовиникають на основі внутрішніх причин, самоорганізуються та самоуправляються, явища й процеси. У певних критичних точках системної динаміки випадок постає тією силою, яка управляє моментом вибору між рівноможливими варіантами розгортання сценарію структурування, а отже, і моментом вибору подальшого життя системи³. Таким чином, будь-яке явище, реакція, процес, які виникають внаслідок самоорганізації системи, обов'язково пов'язані з випадковістю.

Відомий російський правознавець А. Б. Венгеров розглядав випадкове як джерело того чи іншого напрямку в суспільному стані, розвитку, переході суспільства від стабільності до еволюції, а інколи й до революційних перемін. Предмет теорії права визначався ученим як закономірності та випадковості виникнення, функціонування й розвитку права як соціального інституту, а також деякі суспільні явища, органічно поєднані з правом як цілісним соціальним інститутом. При цьому робився акцент на те, що випадковості як складова частина предмета теорії права повинні бути такою ж областю наукових інтересів, як і закономірності, і відповідь у даному випадку потрібно шукати в новому світосприйнятті, яке формується під впливом синергетики. Не лише об'єктивне (закономірне, детерміноване), а й суб'єктивне (випадкове, непередбачуване, невизначене, вірогідне) повинно вивчатись теорією права. Наприклад, ліквідація в 30-х роках минулого століття в Радянському Союзі інституту адвокатури, що в подальшому спричинило свавілля в розслідуванні та розгляді справ у судах, не може розглядатися в науці як дещо закономірне. Навпаки, це є

свідченням наявності суб'єктивного, випадкового, довільного в праві, повного розриву правової системи тоталітарної держави з попередніми юридичними традиціями⁴.

Будь-який процес розвитку супроводжується величезним фоном випадковостей, які, маючи дуже слабкий вплив на процес, порівняно з основною його течією, значно посилюють чутливість системи до малих флуктуацій (мікроскопічних змін у системі), які в певних умовах можуть визначити макрокартину буття. Мікроскопічний вплив здатний багатократно підсилуватись у результаті позитивного зворотного зв'язку та мати незворотні наслідки на макрорівні, сприяти впорядкуванню або повному руйнуванню системи (чим складніше правове явище, тим більше внутрішніх зв'язків між його елементами й тим значніші наслідки може мати такий вплив, проявляючись через кожний із цих зв'язків). Причому, тільки правильно організована, резонансна дія приводить до значного підсилення (послаблення) процесів у системі, викликає ефект появи відхилень від лінійних характеристик системи.

Це фактор самовпливу, самонаростання (самоослаблення) процесів, тому вибір варіанту розвитку системи в точках біфуркації (розгалуження) є випадковим, а отже – складно передбачуваним. У той же час, хоча варіантів розвитку системи після такого впливу може бути багато, кількість їх все ж лишається обмеженою: варіанти, не узгоджені з властивостями системи, не зможуть вивести її з хаосу, стабілізувати, сприйматимуться як «інородні», тому будуть знищені, «розсіяні». Синергетичні закони діють у тих процесах юридичної діяльності, які здійснюються незалежно від намірів і творчих уподобань правознавців.

Яскравою ілюстрацією до викладеного є поняття системи права. Як зазначають науковці, система права – не наслідок свавільного розсуду суб'єкта законотворення, а адекватний юридичний вираз, відображення системи суспільних відносин, що реально існують, бо вона: 1) утворюється відповідно до потреб суспільства, а не законодавця; 2) може змінювати власну внутрішню будову, доречно реагуючи на динаміку потреб суспільства і, таким чином, стабілізуючи його, а державу стимулюючи лише до надання зовнішньої офіційної форми системі права – її галузям, інститутам, які організувалися об'єктивно⁵. Отже, система права, відповідаючи на зміни в суспільстві, мовби намагається сама себе «добудувати», зменшити рівень ентропії (показник хаосу в системі), досягти рівноваги. Варіант подальшого розвитку буде визначений у результаті позитивного зворотного зв'язку, який підсилює малий вплив (флуктуацію) випадково внаслідок збільшення чутливості системи до певних чинників при самоорганізації процесів і явищ у ній. Така модель виключає можливість тривалого зовнішнього насильства над системою.

Ще одним поняттям, яке широко використовується в синергетиці, є емерджентність – наявність у будь-якої системи особливих властивостей, відсутніх у її підсистем і блоків або відсутніх у суми елементів, не зв'язаних особливими системоутворюючими зв'язками; незвідність властивостей системи до суми властивостей її компонентів. На неможливість звести властивості цілого (юридичної науки в цілому) до суми властивостей юридичних дисциплін, що її складають, також звертав увагу наприкінці ХХ століття російський науковець В.С. Нерсисянц⁶. Поняття емерджентності також пов'язане із взаємодією й взаємовпливом частин цілого одне на одного (тобто наявністю взаємозв'язків між ними). Чим складніша система, тим більше взаємозв'язків має в ній бути, щоб вона могла існувати, як ціле утворення. Від властивостей частин залежить рівень стійкості системи (правової організації) в цілому. Чим більше властивості цілого дорівнюють сукупності властивостей частин, що входять до його складу, тим простішою є система й тим вона є менш стійкою, оскільки зв'язки між частинами менш стабільні, а кількість їх незначна.

Наприклад, інкорпорація правових актів (зокрема, збірник нормативних актів за хронологією) є систематизацією законодавства на рівні простої організації. Доповнення або виключення актів з неї не тягне за собою значних якісних змін збірника в цілому (властивості організації в основному дорівнюють сумі властивостей її частин). Якщо ж таке включення або виключення частини відбувається при кодифікації, то це потягне за собою якісні зміни, оскільки в даному випадку між частинами існує щільний, стабільний, логічний зв'язок. Ці частини цілого мають інші властивості, ніж ті, що вони мали, будучи самостійними: окрема частина (правова норма) не мала такої кількості зв'язків з іншими нормами, які створюють ціле (в даному випадку – кодекс), тобто як одиниця мала інші характеристики.

Однак, наявність великої кількості елементів у певному утворенні (об'єднанні) не є свідченням його цілісності. Саме взаємопов'язаність елементів, їх узгодженість між собою дозволяє розглядати певну сукупність норм, як окреме джерело права (кодекс, закон, правовий звичай, судовий прецедент та ін.). Ще однією важливою якістю складних систем, пов'язаною з цілісністю, є стійкість якісних особливостей системи по відношенню до незначних модифікацій будови.

Цікавим прикладом самоорганізованої складної системи є правовий звичай, оскільки, на відміну від інших джерел, характеризується відсутністю формальної визначеності. Йому притаманна природна цілісність, інакше це джерело не могло б існувати. Зміст звичаю живе в свідомості народу. Значну роль при його формуванні відіграють традиції, лінгвістичні особливості соціуму. Вивчення менталітету, ціннісних орієнтирів, стереотипів поведінки дозволяє виявити той фундамент, стрижень соціального організму (етносу, корпорації, держави), який у періоди кризи притягує до себе залишки системи й створює разом з ними нове впорядкування (тобто виступає в ролі аттрактора), у даному випадку – звичай. Це непротиріччя соціуму, який його створив, глибина формування безпосередньої норми дозволяє правовому звичаю існувати досить тривалий час, не маючи формального закріплення, довільно самодобудовуватись в залежності від рівня розвитку суспільства, не втрачаючи при цьому своєї суті.

Використання поняття емерджентності при дослідженні правових явищ спрямовує увагу правознавця

на виявлення взаємовпливів, взаємозв'язків та їх роль у створенні й належному функціонуванні складної системи, як цілого; інакше кажучи, робить акцент на поєднанні складності й цілісності. Усвідомлення природи цілісності, можливих шляхів її виникнення в складних системах має велике значення для успішної діяльності по створенню джерел права, яка в першу чергу залежить від правової культури їх творця, його відношення до своєї місії, від розуміння юридичної науки в цілому.

Розуміння і застосування механізмів синергетики при дослідженні права може допомогти скорегувати процес втручання в державно-правову сферу, усвідомити власну активну роль її компонентів та неможливість нав'язування довільних штучних варіантів розвитку ззовні. Це може мати вирішальне значення при дослідженні зростання кількості нормативно-правових актів, розширення сфери їхньої дії, закріплення в них різномірних, інколи конфліктуючих одне з одним суспільних інтересів; допоможе виявити можливості усунення існуючих протиріч, знайти значні резерви для підвищення ефективності правового регулювання без зайвих затрат. Завдяки застосуванню синергетичного підходу, усвідомленню ролі випадку в розвитку та функціонуванні системи можна зрозуміти причини непередбачуваної реакції суб'єктів при функціонуванні правовідносин; звернути увагу на сторони та зв'язки, які раніше неможливо було виявити й дослідити за допомогою традиційних методів дослідження правових явищ.

Наявність фактів, які не можуть бути пояснені в рамках існуючих теоретичних знань, не можна розглядати як якусь аномалію в розвитку права. Протиріччя між наявним змістом права і об'єктивною соціально-правовою реальністю зумовлене появою нових компонентів правової надбудови або соціальних явищ, які потребують подальшого вдосконалення нормативно-правового регулювання суспільних відносин; накопиченням практичного досвіду, що показує неспроможність певної юридичної конструкції; постановкою перед правом нових задач, що потребують подальшого розвитку; наявністю внутрішніх причин та ін. Побудова права за допомогою понять синергетики може виявити процеси і явища, які є новими лише для теорії, а в об'єктивній реальності існують досить довго, істотно не змінюючись.

Як відзначав Д. А. Керимов, у культурі законотворчості акумулюються різносторонні знання про дійсність, її історію й перспективи соціальних змін; спеціальні знання про право, закон і законодавчу техніку, технології їх використання в ході створення законів та їх реалізації. Оволодіння цими знаннями та їх використання в процесі законотворчості дозволяють створювати науково обґрунтовані та технічно довершені законодавчі акти, які повною мірою відповідають потребам суспільного прогресу⁷.

¹ Князева Е. Н. Основания синергетики: Синергетическое мировидение / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – Изд. 3-е, доп. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 256 с. – С. 219.

² Князева Е. Н. Основания синергетики: Человек, конструирующий себя и свое будущее / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – 3-е изд. – М.: КомКнига, 2010. – 232 с. – С. 172–173.

³ Білоус В. С. Синергетика та самоорганізація в економічній діяльності: Навч. посібник / В. С. Білоус. – К.: КНЕУ, 2007. – 376 с. – С. 27.

⁴ Венгеров А. Б. Теория государства и права: учеб. для юрид. вузов / А. Б. Венгеров. – 8-е изд., стер. – М.: Издательство «Омега-Л», 2011. – 607 с. – С. 297–300.

⁵ Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М-во освіти і науки України; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. – Х.: Право, 2009. – 584 с. – С. 245.

⁶ Нерсисянц В. С. Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства. Для юридических вузов и факультетов / В. С. Нерсисянц. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА•М, 1998. – 288 с. – С. 70.

⁷ Керимов Д. А. Методология права: Предмет, функции, проблемы философии права / Д. А. Керимов. – 5-е изд. – М.: Изд-во СГУ, 2009. – 521 с. – С. 350.

Резюме

У статті розглядається можливість дослідження системи та джерел права за допомогою понять синергетики – випадковості, емерджентності. Зосереджено увагу на їхньому значенні для розуміння виникнення, функціонування і розвитку складних систем; створення джерел права. Автором розглянуто також модель поведінки та вибору подальшого розвитку системи права в результаті дії на неї мікроскопічних впливів, роль механізмів синергетики при систематизації законодавства, формуванні правового звичаю та ін.

Ключові слова: синергетика, методи дослідження, система права, систематизація, джерела права, правовий звичай, випадковість, цілісність, емерджентність.

Резюме

В статье рассматривается возможность исследования системы и источников права при помощи понятий синергетики – случайности, эмерджентности. Сосредоточено внимание на их значении для понимания возникновения, функционирования и развития сложных систем; создания источников права. Автором рассмотрена также модель поведения и выбора дальнейшего развития системы права в результате воздействия на нее микроскопических влияний, роль механизмов синергетики при систематизации законодательства, формировании правового обычая и др.

Ключевые слова: синергетика, методы исследования, система права, систематизация, источники права, правовой обычай, случайность, целостность, эмерджентность.

Summary

In the article the possibility of the research of system and sources of law with the help of the notions of synergetics – fortuity, emergency is studied. Attention is concentrated on their meanings to understand origin, function and development of complicated systems; creation of law sources. The model of conduct and further development of the system of law as a result of action of microscopic influences on it, the role of the mechanisms of synergetics when systematizing legislation and when forming law custom etc. are considered by the author.

Key words: synergetics, methods of research, system of law, systematization, sources of law, legal custom, fortuity, wholeness, emergency.

Отримано 2.12.2011

К. О. МАТВІЄНКО

*Катерина Олександрівна Матвієнко, ад'юнкт
Національної академії внутрішніх справ*

СТАНОВЛЕННЯ НАУКОВЦЯ-ПРАВознавця П. П. МИХАЙЛЕНКА

В Україні здійснюються широкомасштабні перетворення, які спрямовані на зміцнення демократії, верховенства права в державі. Спостерігаються зміни у всіх сферах суспільного життя, у зв'язку з чим істотно посилюється інтерес до історії правової науки взагалі, правової думки, зокрема, до інтелектуального досвіду сучасних вітчизняних учених-правознавців.

У цьому контексті великий інтерес становить наукова творчість одного з найвизначніших представників юридичної науки кінця ХХ – початку ХХІ ст., відомого правознавця, провідного вченого в галузі теорії і історії кримінального права, доктора юридичних наук, професора, академіка Академії правових наук, Заслуженого діяча науки і техніки, засновника наукових шкіл, Людини Тисячоліття – Петра Петровича Михайленка (1914–2008).

Еволюція сучасної української юридичної науки потребує використання та осмислення здобутків досвіду попередніх поколінь і важливим є дослідження та актуалізація наукових здобутків творців української юридичної науки, які закладали основи розвитку як юриспруденції загалом так і окремих галузей права. Без такого комплексного підходу неможливе цілісне уявлення про становлення і розвиток тієї чи іншої галузі права, юридичної освіти та науки, ролі науковців.

Особистість академіка П. П. Михайленка представляє великий науковий інтерес і тому, що він є засновником та співзасновником 3 наукових шкіл «Теорія оперативного-розшукової діяльності», «Історія міліції України» та «Історія кримінального права України». За час своєї науково-педагогічної діяльності він підготував понад 50 тисяч юристів, академіків, докторів та кандидатів юридичних наук.

В. А. Борисенко зазначає, що П. П. Михайленко – це людина – унікал ХХ–ХХІ століть, його ім'я включено в енциклопедії, видані в Україні, Парижі, Нью-Йорку та Лондоні, він має понад 70 державних, відомчих та урядових нагород, є почесним членом 12 міжнародних наукових закладів. Науковим здобуткам та життєвому шляху професора присвячено 4 книги, 3 спеціальні довідково-інформаційні видання та понад 130 статей в різних довідниках, газетах та енциклопедіях¹.

Серед учнів П. П. Михайленка – відомі вчені-правознавці доктори юридичних наук, члени Академії правових наук України А. П. Закалюк, І. П. Лановенко, М. М. Михеєнко, доктори юридичних наук, професори Ю. В. Александров, С. В. Біленко, В. Н. Васильченко, А. Я. Дубинський, Н. П. Мітрохін, В. І. Попов, О. А. Садурський, О. Д. Соловійов, С. А. Тарарухін, Є. А. Харшак, П. А. Воробей та ін.

Не можна не відзначити організаторський талант П. П. Михайленка у якості керівника авторських колективів. Йому були притаманні вміння побачити, оцінити та організувати на користь справі творчі здобутки. Професор протягом всієї науково-педагогічної діяльності мав безпомилкове чуття на здібних, творчих та працелюбних людей. Створені ним творчі наукові колективи протягом 1960–1973 років підготували кілька фундаментальних робіт з проблем кримінології, кримінального права, історії міліції².

За своє життя науковець видав десятки монографій, підручників, навчальних посібників, брошур, сотні статей, підготував велику кількість рецензій на наукові праці, відгуків та виступів у якості офіційного опонента дисертацій. Всі, хто безпосередньо був знайомий з цією видатною людиною, зазначають, що всі адміністративні посади та звання він сприймав як супутні атрибути, а його справжньою пристрастю завжди була наука. За своє життя він підготував понад 400 наукових робіт, які неocenенно збагатили сучасну юриспруденцію³.

Свої перші статті П. П. Михайленко почав писати ще до війни, коли працював вчителем в загально-освітніх середніх школах на Кавказі та Донбасі. Як згадував сам П. Михайленко, «про велику науку я навіть ніколи не мріяв, однак, як стало відомо пізніше, вона захопила мене цілком і не залишає і до сих пір. З ро-